

A társadalmi kirekesztés/befogadás témakörében folytatott
szociálpolitikai kutatások fóruma

Kozma Judit - Csoba Judit - Czibere Ibolya

Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások
**Lehetőségek a kirekesztődött társadalmi csoportok érdekérvényesítési esélyeinek
növelésére a helyi társadalmakban**

A kutatási jelentés összefoglalója

Tartalom

Bevezetés	1
I. Település-tükör	1
II. A kirekesztődési folyamat közösségi kontextusa	3
1. A mélyszegény csoport részvétele a helyi gazdasági- termelési rendszerben: a napszám	3
2. Társas támogató rendszerek	9
3. A társadalmi védelmek rendszere: a szociális ellátások	11
4. Az integráció helyi intézményei	15
Szociális szolgáltatások	15
Iskolák	17
Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek	19
III. Javaslatok	22

Bevezetés

2003 első félévében kutatást végeztünk a debreceni agglomeráció két kistérségének négy településén, az ott élő mély-szegény népesség körében. A vizsgálattal olyan szociálpolitikai döntések szükségességét illetve lehetőségeit igyekeztünk feltárni, melyekkel a szociális szolgáltatások (a családsegítő, gyermekjóléti, idősellátási és foglalkoztatáspolitikai szolgáltatások) és ellátások (a különböző jövedelempótló ellátások) működése illetve határfoka javítható. Elsődlegesen olyan módszereket kerestünk, melyekkel a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok egyikével, *a fokozottan hátrányos helyzetű kistérségeken élő, legális munkajövedelemmel nem rendelkező, jövedelmi és fogyasztási szegénységgel küszködő családokkal* folyó szociális munka szolgáltatások minősége javítható, ezen csoportok kirekesztettsége enyhíthető.

Kutatásunk kiindulópontja az volt, hogy a vizsgált népesség, *a mélyszegénységben élők kirekesztettsége egy sajátos közösségi kontextusban jelenik meg, melyben jelen vannak integrációs (beillesztési) folyamatok és intézmények, és ezek működésétől függ az általunk vizsgált társadalmi csoport helyzete, beilleszkedése vagy kirekesztődése.* Ebből az axiómából kiindulva a közösségi kontextus *elemei* közül a következőket vizsgáltuk:

1. *a helyi gazdasági-termelési rendszer:* ez a vizsgált települések vonatkozásában elsősorban a mezőgazdasági termelés, az általunk vizsgált mélyszegény, stabil munkaviszonnyal nem rendelkező népesség vonatkozásában pedig a napszám, illetve az azt kiegészítő kiskertekben folytatott termelés;
2. *a különböző sajátos társas támogató rendszerek:* a gazda-napszamos viszonyhoz kötődő paternalista védelmek, a nagycsaládi és szomszédsági kapcsolatok reciprocitáson alapuló védőhálói, az egyházközösségek támogató kapcsolatai;
3. *a társadalmi védőháló:* a szociális ellátások;
4. *az integrációt elősegíteni hivatott intézményrendszer:* a szociális szolgáltatások, nevelési és oktatási intézmények, kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek.

Vizsgáltuk, hogy a települések szegény népessége miképp illeszkedik be ezekbe az integrációs rendszerekbe, és ezek mennyire és miképp képesek integrációjukat elősegíteni.

I. Település-tükör

Földrajzi elhelyezkedés - agglomerációs hatások

Az általunk vizsgált négy település a debreceni agglomerációhoz tartozó két kistérségben helyezkedik el, közülük három (Létavértes város, Bagamér nagyközség és Kokad község) az Erdőpuszták kistérségben, egy (Nyíradony város) pedig a Ligetalja kistérségben. Sajátos helyzetüket az adja, hogy miközben a társadalmi-gazdasági szempontból leszakadó Kelet-Magyarországhoz tartoznak (Nyíradony a Dél-Nyírség egyik települése, míg az erdőpusztai települések a Dél-Nyírség homokterületének déli peremére települtek), ugyanakkor szomszédosak Kelet-Magyarország makroregionális központjával, Debrecennel. Ez utóbbi előnyös is lehetne, de tény, hogy az ország egyik legfejlettebb vidéki regionális központjának számító Debrecen településfejlesztő hatása nem (vagy csak igen kis mértékben) érvényesül a

várostól keletre, sőt a vizsgált települések vonatkozásában *Debrecen agglomerációs hatása* határozottan kedvezőtlen. Ebben nyilvánvalóan közrejátszanak a vizsgált térségek csekély belső erőforrásai és az elmúlt évszázad történeti, politikai folyamatai.

A vizsgált települések hátrányos helyzetének mutatói:

- az ipar hiánya, illetve leépülése, aminek következtében az adott településeken igen magas az inaktívak (munkanélküliek és szociális ellátásból élők) aránya;
- a népesség korstruktúrája kiegyensúlyozottnak tűnik, a tüzetesebb vizsgálat azonban rávilágított, hogy a magas gyermekszám elsősorban a hátrányos helyzetű (részben cigány-) családokra jellemző, míg az idősebbek általában a városokba vándorolt képzetesebb fiatalok által hátrahagyott szülői generáció tagjai, így a szegénység nem sújtja oly mértékben a települések idősebb lakosait, mint a fiatalokat és főleg a gyermekeket;
- a települések népessége a magas születésszám ellenére a rendszerváltás előtt nagy mértékben csökkent, ez a tendencia a rendszerváltás után megfordult, a településekre visszaköltöztek a városokban talajukat veszített családok, illetve a korábban városokban dolgozók (ingázók) is otthon maradtak, ami drámaian csökkentette az aktív keresővel rendelkező családok arányát (2001-ben fele annyi volt a 100 családra jutó foglalkoztatott, mint 1980-ban, és a foglalkoztatottak aránya mind az országos, mind a régiós vagy megyei adatokhoz képest is igen alacsony);
- a települések iskolázottsági mutatói is rendkívül rosszak (míg a megyeszékhely Debrecenben minden második 18 év feletti lakos érettségizett, addig Létavértesen minden ötödik, Nyíradonyban minden tizedik, Bagamérban minden hetedik, Kokadon, minden hatodik; míg Debrecenben minden ötödik embernek van felsőfokú végzettsége, addig Létavértesen minden huszadiknak, Nyíradonyban minden harminchetediknek, Bagamérban minden huszonötödiknek, Kokadon minden harmincnegyediknek).

A helyi társadalom strukturális jellegzetességei

A helyi társadalom a vizsgált településeken erősen megosztott. A *centrum-periféria* (beilleszkedettek és kiilleszkedettek) közötti megosztottság sok szempontból megnyilvánul. Az életforma kereteinek tekintetében a következőképpen:

- *Térbeli viszonyokban:* Cigánytelep már egyik településen sincs, de a mélyszegények (nemcsak a cigányok) jellemzően a települések szélein lévő utcákban laknak, régi szobakonyhás vályogházakban, de ezeken a helyeken építették a “szocpol-házakat” is. Még ahol egyébként a centrumban is megtalálhatók a szegények lakta utcák, ott is megfigyelhető a *gettósodás*, mert azokból az utcákból, ahol megjelennek a szegény családok, onnan elköltöznek a jobb módúak. (Ez főleg a cigánycsaládok beköltözése esetében igaz.)

Ahol vannak ilyenek, ott a *külterületi részek* válnak menedékhelyeivé a leginkább kirekesztődött, hajléktalanná vált családoknak. A hajléktalanok másik menedéke a *cselédnek szegődés*. A hajlékukat, házastársukat és gyermekeiket veszített egyedülálló számára nem marad más lehetőség, mint hogy elszegődjenek a gazdákhöz élelemért,

szállásért, időnként kicsi pénzért, aminek ellenértékeképpen minden rájuk bízott munkát elvégeznek.

- *Mobilitás tekintetében:* A centrum stabilabb, a periféria mobilabb. A jó helyzetű családok mind emberemlékezet óta a településeken éltek és gazdálkodtak, a szegények szülői generációja az 1980-as években még eljárt dolgozni Debrecenbe, Budapestre, Észak-Kelet-Magyarország iparvárosaiba. Egy részük el is költözött, azután a rendszerváltás után visszaköltözött. Ma is vannak közöttük vándorlók. A célcsoport körében megtalálhatók a városokból kiszorult, ott hajléktalanná vált családok, de tudunk arról is, hogy a legszegényebb családok tagjai időszakonként a nagyvárosok hajléktalanjai között élnek.
- *Korösszetételben:* A centrumhoz tartozó családok idősebbek, gyermekeiket taníttatták, úgyhogy azok általában elköltöztek. A periférián a családok fiatalok a sok gyermek és az idősebb generáció korai halála miatt.

Hogy egy település “centruma” miképp viszonyul a “perifériához”, azt nagy mértékben meghatározza a helyi közösség történetileg kialakult *mentalitása*. Igen nagy a különbség mentalitás tekintetében az olyan települések között, amelyeken a népesség többségét mindig is a nem-tulajdonosok alkották (Nyíradony, Kokad, Létavértes vértesi része), mert nagy szerepe volt hajdan az uradalmi gazdálkodásnak, mint ahol a lakók többségét a 10-15 kat. holdat művelő középréteg alkotta (Létavértes létai része, Bagamér). Megfigyeléseink szerint sokkal toleránsabbak azok, akik maguk is a nincstelenség közül jönnek, mint azok, akik a múltban és ma is a kemény munkamorállal élő (főleg református) kisgazdák közül kerültek ki.

II. A kirekesztődési folyamat közösségi kontextusa

1. A mélyszegény csoport részvétele a helyi gazdasági-termelési rendszerben: a napszám

A napszamos réteg kialakulása a rendszerváltás után

A vizsgált településeken a legfontosabb integrációs viszony, a helyi gazdasági-termelési rend alapja a mezőgazdasági termelés, ami a rendszerváltás után a napszamos munkával működő magánbirtokok talaján szerveződött újjá a következőképpen:

- A termelészövetkezetek felbomlásával (átalakulásával) és a kárpótlással a vizsgált településeken *magángazdaságok alakultak ki, és elkezdődött a földek akkumulációja*.
- Ugyanakkor a *városokban munkanélkülivé vált lakók közül sokan visszaköltöztek*, vagy csak egyszerűen végleg hazajöttek a munkásszállókról, ennek a következménye, hogy e települések fogyása megállt, sőt lélekszámuk (Kokad kivételével) növekedni kezdett.
- A visszaköltözést, sőt a városokban gyökértelessé vált családok kitelepülését elősegítette, hogy a magángazdaságok – kihasználva a térség egyedülálló termelési hagyományait és a települések földterületeinek sajátosságait – *munkaigényes növénykultúrák* termelésébe fogtak. A német piacokhoz kapcsolódva az erdőspusztai településeken tormát termelnek, amit a kedvezőbb adottságú földterületeken zöldség (elsősorban paprika, uborka)

termesztésével egészítenek ki. A nyíradonyi gazdaságok piacképes termékei a pritamin paprika és a hagyományos alma mellett a meggy és a cseresznye.

- *A termelés felfutása munkaalkalmakat teremtett. A gazdák és munkásaik között így létrejött munkaviszony viszont a két világháború közötti napszámosság mintájára szerveződik. Ennek a viszonyoknak a következtében alakult ki a szegénységnek az a formája, amelyet ma a vizsgált településeken tapasztalunk.*

Az utóbbi évek változásai:

- Négy-öt évvel ezelőtt a torna-, zöldség- és gyümölcsstermesztés még egészen jó jövedelmet adott mind a gazdáknak, mind napszámosaiknak. A napszám emelkedett, mert szükség volt a munkáskezekre. Körülbelül négy éve alakult ki a mai napszám, ami 250 és 300 Ft közötti órabért jelent, amihez helyenként “kommenció”, némi élelem is jár.
- *A kedvező értékesítésnek persze feltétele volt a minél olcsóbb munkaerő, ezért fel sem merült, hogy a termelési viszony bármelyik szereplője áldozni akart volna a napszámos viszony szabályozott bérmunkás viszonyra alakításáért. Az utóbbi idők jószándékú kísérlete, az *alkalmi munkavállalói könyv bevezetése sem volt a vizsgált településeken sikeres. Az alkalmi munkavállalói könyvet inkább használják a “szem előtt lévő” nagygazdaságokban, ahol nagyszámú idénymunkást alkalmaznak, és így kisebb a valószínűsége, hogy el tudják kerülni a munkaügyi ellenőrzést.**
- *Manapság az egyik legnagyobb problémát a mezőgazdaság általános válsághelyzete okozza, ami a megszerzhető jövedelmet bizonytalanná teszi. A vizsgált településeken élők mindennapi tapasztalata a világpiaci helyzet hullámozása, a termények árának zuhanása, a gazdák kiszolgáltatottsága a felvásárlóknak, a termelési költségek emelkedése, a rossz években tönkremenő kistermelők. A napszámosok egyre kevesebb munkát kapnak, mert csökken a munkaigényes termények vetésterülete, a gépesítés is az ő kezükből veszi ki a kenyeret, és a gazdák esetleg inkább áthívják dolgozni a romániai szűkölködőket, akik még a hazai munkások éhbérénel is olcsóbban végzik el a munkát.*
- A napszámos munkára számítók között a másik komoly problémát a *konkurencia növekedése* okozza. A helyi *fekete munkaerőpiacon is kialakult a túlkínálat*, amit kisebb részben a román vendégmunkások, nagyobb részben a városokból és a rosszabb helyzetű településekről a megélhetést kereső családok tömeges bevándorlása okoz.

A napszámos munka jellemzői

A vizsgált településeken ma látott napszámos viszony csak részben hasonlít a két világháború közöttihez. A hasonlóságok:

- Egyrészt – ugyanúgy, mint hetven évvel ezelőtt – ez a *legbizonytalanabb foglalkoztatási forma, valóban alkalmi munka*, ami legfeljebb évente 80-100 napi elfoglaltságot jelent (és nem egyszer csak töredéknapokat, pár órát).
- Másrészt *szezonális jellegű*, azaz a napszámra vállalkozóknak csak elenyésző töredéke dolgozhat a téli hónapokban.
- *Egyetlen előnye a szabadság*, a napszámosok nincsenek odaláncolva a munkapadhoz, a futószalaghoz vagy a kistermelés mindennapi robotjához (a viszonylagos biztonságot a kistermelők esetében a minél többféle termelés teremti meg, ami tényleg folyamatos, hajnaltól késő estig tartó nehéz fizikai munkát jelent). A napszámosok jórésze – és főleg a

nagycsaládosok – azonban még ezt a viszonylagos szabadságot sem élvezheti, mert a sok éhes száj miatt a napszám mellett a saját kertjét (általában 200-400 nöl) is művelnie kell.

- A napszám *nagy kizsákmányolást jelent a munkások számára*: nehéz fizikai munka, amit ráadásul kellő odaadással kell végezni, mert a lusta, gyenge, esetleg elégedetlenkedő vagy iszákos munkást legközelebb már nem fogadják fel. Nagy a konkurencia, és a napszamosoknak nincsenek tartalékaik sem, így bármilyen munkát el kell vállalniuk, ami adódik, nem válogathatnak.

A különbségek:

- a két világháború közötti napszám legális tevékenység volt, amelyet törvény szabályozott (a minimálbért legalábbis), és amely az esetek jórésében már az 1930-as évektől a napszamosok és a gazda közötti írott szerződés alapján folyt. A mai napszám ezzel szemben illegális, *fekete munka*. A napszámot semmiféle, a munkaviszonyhoz kötődő *szociális védelem nem illeti meg*.
- A mai helyzet *egyetlen előnye* a két világháború közöttihez képest, hogy az önkormányzatok szociális ügyintézői és bizottságai a fekete munkát csak időnként – nevezetesen az átmeneti segélyek esetében – veszik figyelembe, a normatív ellátásoknál nem, úgyhogy a szociális ellátások a napszamos lét bizonytalanságát némiképp csökkentik, lehetővé tesznek egy sajátos, több forrásra támaszkodó háztartási gazdálkodást.¹

A napszamos életforma

A napszamos viszonyba a vizsgált szegény csoport ma középkorú tagjai néhány kivétellel könnyen beilleszkedtek, ugyanis a munkának ez a formája még gyermekkorukból ismerős volt (ebben nincs különbség cigányok és nem cigányok között), szüleik is részben vagy egészben napszamos munkából éltek. A korábbi stabil foglalkoztatási helyzettel szemben számukra lecsúszást jelent a mai napszamos munka, és szeretnének ismét visszatérni a szervezett munka világába. Ezt azonban lehetetlenné teszi képzetlenségük, a munkaalkalmak hiánya és a munkahelyek elérhetetlensége. Esetükben a legnagyobb problémát az jelenti, hogy ez a jövedelemszerző tevékenység is bizonytalan.

Problematikusabb az utóbbi tíz évben felnőtt generáció helyzete. Ugyanis a napszamos családok fiataljai már ebbe az életformába nőttek bele. A mélyszegény családok tizenéves gyermekeinek életkezdése és jövőképe azt mutatja, hogy maguk is a mélyszegények életformáját követik: lemorzsolódnak az általános iskolából, korán válnak szülővé, a stabil munkaviszony nem szerepel a terveik között – szemben szüleik nemzedékével, mely elsősorban stabil munkát szeretne.

A stabil munkaviszony nemcsak azért nem szerepel a napszamos munkából élő fiatalok terveik között, mert már szüleik generációjának életében sem láttak ilyet. A másik oka ennek

¹ Ez megfelelne a legmodernebb foglalkoztatási elméleteknek, amelyek háromjövendelmű vegyes háztartásokat prognosztizálnak a jövőre vonatkozóan. Olyan háztartásokat, amelyekben egyszerre van jelen a redisztributív jövedelem, a munkajövedelem és a tőkejövedelem. Ez esetben a redisztributív jövedelem a munkajövedelem kiegészítését célozza a háztartási egységek jövedelmének figyelembe vételével, ellentétben a mai hazai rendisztribúciós elvvel, ami a gyerekek után biztosít bevételt, ezzel a minél több gyermek vállalására ösztönöz, és ezzel növeli a munkajövedelmen osztozni kényszerülők létszámát, ami csökkenti a munkajövedelem hatékonyságát, szükségletkielégítő képességét.

az, hogy a napszámosok szórványos munkahely-keresési és elhelyezkedési kísérletei sorra csődöt mondanak. A környék üzemei általában mezőgazdasági termékeket feldolgozó vállalatok vagy erdőgazdaságok, ahol szintén idénymunka folyik, és ők sem ragaszkodnak a hivatalos munkaviszonyhoz, amikor munkásokat keresnek. Azok a kevesek viszont, akik végül mégis találnak hivatalos munkát, pár hónap alatt kikopnak belőle. A napszámos viszonyból kilépők pedig azt kockáztatják, hogy már nem tudnak ugyanabba a viszonylag kedvező gazda-napszámos viszonyba visszatérni, amiben korábban voltak. A nagygazdáknak ugyanis megvan a maga napszámos "köre", amellyel dolgoztatni szokott. A nagygazda „körébe” bekerülni pedig nagy kiváltság, mert ott dologidőben csaknem folyamatosan van munka, míg a kisbirtokosok földjein ritkán akad, és az is sokszor csak fél nap. Ezért van az, hogy csődöt mondanak a települések tétova munkahely-teremtési kísérletei.² De az is ezért van, hogy a közcélú munkára is csak télen áhítoznak a település munkanélküli lakói (kivéve az idősebbeket, akik már nem bírják a napszámot, vagy az olyanokat, akik más okból nem keresett munkaerők).

A napszámos munka tehát röghöz köti a fiatalokat, és sajátos életpályamodellt kínál, amit a vizsgált települések társadalmát jól ismerő szakemberek is többször leírtak. Ez a következőképpen fest: hamar abbahagyott iskola, a nőknek gyerekszülés és gyermekgondozási segély, majd gyermeknevelési támogatás, a férfiaknak napszám, a harmadik gyerek után "szocpol-ház", negyven fölött rokkantnyugdíj. És nem hosszú élet. Ugyanis a vizsgált mélyszegény családokból csaknem teljesen hiányzott a nagyszülői generáció. A kérdezettek felmenői kevés kivétellel meghaltak negyvenes-ötvenes éveikben, és a mai középgeneráció is hiányos.

A napszám nemcsak termelési viszony, hanem életformát is diktál, amely eltér a gazdák életformájától. Az életforma keretei a szűkösséget tükrözik, *az életvitel sajátosságai pedig a napszámos lét legalapvetőbb sajátosságának, a bizonytalanságnak a kezelését szolgálják a túlélés érdekében.* A perifériához tartozó családok sajátos, a többségtől eltérő életmódja és mentalitása nem felelőtleniséget jelent, ahogy a többség vélekedik a szegények életviteléről. Sőt sajátos forrás-felhasználási, azaz termelési, takarékosági és felhalmozási stratégiák szolgálják a szegények esetében a túlélést. A napszámos munka csak tavasztól ősziig tart, és ezért a tél mindig nehezebb. A télre készülni kell. A télre való felkészülést viszont csak azok tudják megtenni, akik vagy több kenyérkeresővel rendelkeznek (az asszonyok ugyanúgy eljárnak napszámába, mint a férfiak, és a nagyobb gyerekeket is elszegődtetik), és/vagy a szomszédsági és családi reciprocitáson alapuló kapcsolatokat is forrásként tudják használni, és/vagy – de nem utolsó sorban – a szociális ellátásokból is részesülnek.

A napszámos réteg nyitottsága

² Az egyik településen például néhány éve megpróbáltak egy 8 nőt foglalkoztató varróműhelyt létrehozni, mely bérvarrást vállalt volna. A nagy reményekkel indított kísérlet csődöt mondott. Egyszerűen nem vállalkoztak az asszonyok a munkára. Ennek egyébként nem csak az volt az oka, hogy féltették a napszámos helyeiket, hanem az is, hogy legtöbbször sokgyerekes családjuk volt. Arra hivatkoztak, hogy nem tudják hová tenni a gyerekeiket, és a mindennapi kemény munkával elért minimálbér nem sokkal több, mint a gyermekgondozási segély és a napszám. Akik pedig még nem voltak sokgyerekesek, arra számítottak, hogy, előbb-utóbb úgyis jönnek a gyerekek, a munkahely biztosan csak átmeneti lesz.

A napszámos réteg “felülről” és “alulról” is nyitott. *Egyrészt a napszámos létbe való lesüllyedés veszélye a települések kisbirtokos termelőit is veszélyezteti.* Nincsenek tartalékaik, így képtelenek ellensúlyozni a mezőgazdasági termelés hullámzásából adódó problémákat. Kiszolgáltattak a felvásárlóknak, annyiért kell eladniuk a terményt, amennyit adnak érte, nincsenek alkupozícióban. Két évvel ezelőtt a vizsgált településeken a gazdák egy részének például elvitte a termését a belvíz, jó páran annak következményeit nyögik máig is. E családok egy részét már csak egy hajszál választja el a napszámos létbe süllyedéstől. Ugyanígy lecsúszottak a városokból menekülők.

Másrészt a napszámosok egy része – segítséggel – fel tud kapaszkodni a kisbirtokos termelők közé. Felemelkedni viszont csak azok tudnak (a bizonytalan helyzetű kistermelők közé), akik sok “tőkével” rendelkeznek. Csak felsorolásszerűen:

- a korábbi bőségesebb évekből életük tárgyi feltételrendszere rendelkezésükre áll;
- szinte minden lehetséges szociális ellátást és támogatást megkapnak;
- rendszeresen járnak a családtagok napszámba, és van megfelelő munka- és háztartás-gazdálkodási kultúrájuk (ez a legbiztosabban a korábbi kistermelőket jellemzi);
- a családi, szomszédsági és egyházközségi kapcsolatrendszerek támogatják a családot, mert nekik is van mit adniuk, és megbízhatóak (a bizalom is tőke);
- vannak információik, amiket ki tudnak használni;
- tőkeként vehetjük számba a mély vallásosságot is, ami lehetővé teszi a kétségbeesés elkerülését a legszigorúbb önmegtartóztatás viszonyai között.

A szegények többsége nem rendelkezik ilyesfajta tőkékkel, vagy sokkal kevesebbel rendelkezik. Emiatt sokkal kiszolgáltatottabbak a hiánynak és a bizonytalanságnak.

De a jobb helyzetű napszámos családok tőkái is alávetettek a piaci viszonyoknak. A napszámosok legnagyobb ellensége a *munkaerő-piaci túlkínálat*, ami a fekete munka piacán is megjelent. Ha nincs elég munka, akkor a szűkös szociális ellátások nem biztosítják a túlélést. A fent emlegetett munkakultúrát is csak akkor lehet megszerezni, ha az ember hozzáfér a munkához. A munkaerő fenntartása is csak akkor sikerülhet, ha van elég munka. Ahol nagyobb a konkurencia, és kevesebb a munka, ott nem lehet élni például a fent már leírt túlélési stratégiákkal sem. Nincs télre felkészülés, csak éhezés, amitől a felnőttek olyannyira legyengülnek tavaszra, hogy nemigen kellene a gazdáknak (főleg, ha jobbat is találnak). Sok panaszt hallottunk arról, hogy mennyire rossz a napszámosok fizikai állóképessége: nem tudnak már tíz órát dolgozni egyhuzamban. A rossz munkásra nem lehet rábízni a szerszámokat, és főleg nem a munkagépeket.

A munkaképesség elvesztésének veszélyére figyelmeztet az is, hogy a mélyszegény családok legelesettebbjeiben sokszor már csak a nők és a gyerekek kapnak munkát. A férfiak otthon ülnek. Szakember kérdeztjeinkkel ellentétben nem gondoljuk, hogy a férfiak otthon ülésének az érdektelenség lenne az oka. Tapasztalataink szerint a napszámos létnek sajátos “etikettje” van. Valóban arról van szó, hogy ha “nem hívják őket”, ők hiába mennek “munkát koldulni” (saját kifejezésük). Egy idő után feladják, vagy meg sem próbálják, mert látják a többiek példáján, hogy hiába. Amit a települések szakemberei érdektelenségnek neveznek, az szerintünk inkább *rezignáció, illetve a hosszú távú munkanélküliség következtében kialakult súlyos mentális zavar.*

Ebből a szempontból is fölértékelődnek a szociális ellátások, amelyeknek ez esetben egyértelműen van szerepe a munkaerő fenntartásában, ahogy azt később a társadalmi védelmekről szóló részben látni fogjuk. A mai napszámok sajátosan modern forrásfelhasználási technikákat alkalmaznak, *igyekeznek "több lábon állni"*, erről szól a *napszám és a szociális ellátások kombinációja*. A baj csak ott van, hogy a szociális ellátások jövedelem-fenntartó képessége nagyon csekély, a napszám pedig nagyon bizonytalan.

A napszám réteg "lefelé" is nyitott, lehet még lejjebb csúszni, a *"lét alatti lét" páriái közé*. *Ahogy haladunk a szegénység lépcsőfokain lefelé, úgy halmozódnak az esélytelenségek*. A fekete munka piacról is kiszorultak már minden kötelékből kihullottak. Esetükben (a kérdezett családok körülbelül egyharmada tartozott ebbe a csoportba) a kirekesztettség okai közül mindegyik megtalálható volt ugyanazon család esetében:

- *jövedelmi és fogyasztási szegénység*: ezeknek a családoknak az egy főre eső jövedelme havi 0-8000 Ft volt, és a legalapvetőbb szükségleteik sem voltak kielégítettek;
- *sem legális sem illegális munkajövedelmük nem volt*, vagy csak nagyon ritkán tudtak fekete munkát végezni, legtöbbször akkor is csak a nők, vagy a gyerekek;
- egy részüknek – a gyermekes családoknak – gyakorlatilag *kizárólag a szociális ellátások jelentik a bevételt*, az idősebbek pedig még abból is kimaradnak;
- a települések szélén lévő cigánysor "rosszabbik" felén, *zsúfolt nyomortanyákon*, vagy elhagyott épületben *önkéntes lakásfoglalóként*, vagy még annál is kijjebb, az erdőszéleken vagy az *elhagyott tanyákon* élnek; egy részüket bizvást nevezhetjük *hajléktalannak*, hiszen csak bódében, összedült épület udvarán, vagy *cselédként* valamely gazda tanyáján laknak; másik részük túlszúfolt nyomortanyákon tengődik;
- a szülői generáció minden esetben (még ha néhányan elvégeztek is közülük pár iskolai osztályt) *írástudatlanokból* állt, a gyerekek többsége kisegítő iskolába járt, jó részük még 10 évesen sem tudott írni, olvasni;
- mindegyikük már születési családjából ismerte a nyomort;
- a nyomor miatt mindegyikük küzdött *fizikai vagy mentális problémákkal*;
- hitelképtelenségük miatt kiszolgáltatottak a szegények sajátos kizsákmányolási formáinak, rákényszerülnek a *"kamatos pénz"* felvételére, és új otthonhoz is csak a *szociálpolitikai kedvezménnyel való visszaélés* révén tudnak jutni;
- az *erőszak* mindegyikük életében mindennapos jelenség volt, a szomszédok között is napirenden vannak az összetűzések, és a *családon belüli erőszakra* utaló jeleket is gyakran láttunk a családok nő- és gyermektagjain;
- ezekből a családokból kerültek ki a *piti bűncselekmények* felnőtt vagy gyermek elkövetői, de az áldozatai is;
- ezek a családok bezáródtak és *izolálódtak* a helyi társadalomban, a szociális szolgálatok sem tudták hathatósan segíteni őket;
- a túlélést szolgáló életmódmintáik miatt (pl. "nagykanál ünnepe", egyik napról a másikra élés) *stigmatizálódtak*;
- mindannyian *cigányok* voltak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a napszámos viszony, miközben kétségtelenül a vizsgált települések társadalmának sajátos integrációs viszonya, az Amartya Sen által leírt³ igazságtalan beillesztést jelent, amennyiben a munkásokra nézve rendkívül hátrányos és feltételeiben mélyen egyenlőtlen. A napszámos viszonyból “felfelé” kikerülni nehéz, bizonyos feltételek hiánya esetében reménytelen, “lefelé” annál könnyebb.

Azoktól, akik még a fekete munka piacáról is kiszorúlnak, gyakorlatilag megvonja a társadalom az élethez való jogot. A társadalom ezen szegmensében az emberek folyamatosan veszélyeztetettek: az éhség, a legalapvetőbb civilizációs feltételek hiánya, a kezeletlen betegségek és a gyakori fogyatékoság, a társas támogató rendszerek hiánya, sőt a terror a szomszédok részéről és a családban, a szegényeket fenyegető sajátos kizsákmányolási módoknak való kiszolgáltatottság és a devianciák legváltozatosabb formái a legszegényebbek gettóiban a mindennapok velejárói.

Ebben a helyzetben legtöbbször az öngondoskodási képességet meg- vagy visszaszerezni önerőből nem lehet, és tekintettel a csoport bővített újratermelődére, szembe kell néznünk azzal, hogy van a társadalomban egy olyan réteg, amelynek tagjai esetleg sosem tudnak piacképes munkaerővé válni.

2. Társas támogató rendszerek

A társas támogató rendszereket a gazda-napszámos viszony paternalista kapcsolatai, a nagycsaládi és szomszédági viszonyok reciprocitáson alapuló védelmi rendszerei, valamint az egyházi csoportok hasonló támogató tevékenysége⁴ jelentik.

A gazda-napszámos viszonyhoz kötődő paternalista kapcsolatok – melyeknek a jó munkaerő megtartása és karbantartása a fő célja – ma már meglehetősen ritkák, és csak a legjobb munkaerőre terjednek ki. Formái közül a leginkább elterjedtek a pénz kölcsönzés és élelmiszer adomány a téli ínség idején, a nyári ledolgozás fejében. Az adományok között természetesen előfordul a használt ruha is, ami igen fontos, mert a felnőttek ruházkodására legtöbbször már semmiképpen sem jut a napszámos családok kasszájából. Hallottunk olyan gazdáról is, aki legjobb munkásainak megengedte a tallózást és volt olyan is, aki parlagon maradt földjét adta oda szívességi földhasználatra a hűséges napszámosnak, sőt a munkagépeit is kölcsönadta a megműveléshez. Ez a szívesség hihetetlenül nagy értéket jelent az adott közösségben. Ezen kapcsolatok elkopásához az is hozzájárult, hogy szerepüket jórészt az átmeneti szociális segélyek töltik be. Részben ezért kapcsolódnak a szociális segélyekhez egyrészt paternalista viselkedések, másrészt viselkedési előírások, ahogy arról a következő alfejezetben írni fogunk.

A gazda-napszámos viszonyban éppúgy mint a szomszédági kapcsolatokban gyakori támogatási forma a *hitelezés*. A napszámosok háztartásaiban mindennapos a kölcsönkérés. Nem a kamatos pénz, ugyanis arra csak a “hitelképteleneknek” szorúlnak rá, hanem a minden hónapban történő kölcsönkérés, amelynek “ledolgozásához” legfeljebb a nyári hónapok jobb napszámos bevétele segíthet hozzá. Kölcsönkérni azért muszáj, mert a

³ Amartya Sen: Kirekesztés és beillesztés. Esély, 2003, 2.sz., 3-15.o.

⁴ Ez utóbbit az általunk vizsgált településeken azért sem lehet elhanyagolni, mert a települések egyházhoz kötődése, vallásossága – a népszámlálási adatok szerint – kiemelkedően erős.

szociális ellátások jövedelempótló ereje csekély, csak arra elég, hogy a lét alatti létbe lesüllyedni nem akaró családok a minden hónapban jelentkező költségeket (a lakás rezsijét, a gyerekek napközi díját) kifizessék, még a legszükségesebb élelmiszerekre sem jut belőle. Ha valamilyen nagyobb kiadás van (például a gyerek iskolai, óvodai felszerelését kell megvenni, ruhanemű kell a téltre a gyerekeknek, januárban megjön az előző évi villanyszámla elszámolás), azt már csak pótlólagos források bevonásával tudják megoldani. Így alakul ki, hogy a családi ellátások átvétele után kifizetik a havi rezsit, a tartozásokat, és azután nem marad semmi. A napi megélhetést a napszám biztosítja, illetve annak hiányában vagy elégtelensége esetén az ismételt kölcsönkérés, és minden kezdődik előlről. A kölcsön egyébként nem mindig pénz, hanem gyakran élelmiszer.

A *szomszédsági közösségnek* van egyfajta sajátos támogató rendszere, amelyben nem pénz áramlik, hanem élelmiszer és egyéb megélhetési cikkek. A napszámos családok jobb helyzetű, és a helyi közösségben jobban megbecsült tagjait gyakran hívják kisebb *házi munkák* elvégzésére a jobb módú családok. Ennek ellenértékeképpen legtöbbször élelmiszert kapnak. Gyakori a *részes munkavégzés* is. Ezek viszont a bizalmon alapuló kapcsolatot tételeznek fel, úgyhogy tényleg csak keveseknek jelent nagyjából biztos jövedelemforrást. A szomszédsági kapcsolatokban gyakoriak az *ajándékozási* ügyletek is, például fölösleges palántát, ruhaneműt ajándékoznak a szomszédok vagy családtagok egymásnak. Ezek is *tipikus reciprok cserék*, hiszen a „ma nekem, holnap neked elvét követik”, megerősítik a szomszédsági védőhálót. Az ilyen csereügyletek egyébként korlátozottak, azaz *csekély a szomszédsági közösségek „eltartó ereje”*. *A legszegényebbek mindenképpen kiesnek belőle*. Számukra sajátos módon a szomszédsági társas védőhálót a piti bűnelkövetéssel kapcsolatos tolerancia és tehetetlenség jelenti.

A legerősebb társas védőháló a napszámosok esetében a *nagycsalád*. A cigányok leginkább a saját kiterjedt nagycsaládjuk támogatására számíthatnak, és ha ez a család hiányzik, vagy képtelen segíteni, akkor állnak elő a legnehezebb helyzetek. A nem cigányokat sokkal jobban segítik a magyar szomszédok. A cigányok térbeli gettója *társas gettó* is, a legszegényebb cigányemberek csak azokkal kerülnek kapcsolatba, akik maguk is cigányok, és ugyanolyan nehéz helyzetben vannak, mint ők. Annak a gyakran hangoztatott sztereotípiának a hamis voltára mindenképpen rá kell itt mutatnunk, amely arról szól, hogy a cigányok általában mennyire segítik egymást. A családi védőháló is a reciprocitás, a „ma nekem, holnap neked” elve alapján szövődik, és ha nincs mit adni, kapni sem lehet.

Utolsó helyre hagytuk az *egyházközségek támogató rendszerét*, mert ez a vizsgált családok vonatkozásában meglepően csekély.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a szegénységen belül a jobb helyzetek is kumulálódhatnak. A felemelkedés lehetősége az esélyek számosságával növekszik. A napszámos családok képesek használni a különböző forrásokat, ha rendelkezésre állnak. *A túlélés alapfeltétele a „több lábon állás”, a különböző források kombinációja*. Forrást jelenthet a családokban:

- a megjelenő tudás;
- ami lehetővé teszi új termelési formák megtanulását, új jövedelemforrások megszerzését;
- a kapcsolatok, amelyek forrásokhoz vezetnek;

- a munkamegosztás;
- a szociális ellátások;
- a tartást biztosító vallásosság.

De azt is világosan kell látnunk, hogy *magukban a társas támogató rendszerek sem elegendők egy helyi társadalom kohéziójának növelésére, mert ezeknek a rendszereknek az “eltartó képessége” is véges.* Továbbá a reciprocitás elvén működnek, ha egy családnak nincs mit adnia, nem is várhat támogatást.

3. A társadalmi védelmek rendszere: a szociális ellátások

A szociális ellátáson belül *a rászorulóknak számára a legnagyobb értéket a társadalombiztosítási alapon vagy alanyi jogon juttatott ellátások* jelentik (nyugdíj, gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás), ugyanis ezek biztosak, és jövedelempótló képességük jobb, mint az önkormányzatok által nyújtottaké (aktív korúak rendszeres szociális támogatása, ápolási díj, gyermekvédelmi támogatás, időskorúak rendszeres szociális segélye, stb.). Ezért nagy veszély a családoknak például a gyermeknevelési támogatás elvesztése, és ezért igyekszik a középkorúak közül, aki csak tud, rokkantsági ellátásba jutni⁵. A vizsgált településeken mítoszok keringenek arról, hogy mennyiért is lehet hozzájutni a *rokkantsági ellátás* különböző formáihoz. A korrupció bizonyíthatatlan.⁶ Tény viszont, hogy a nehéz fizikai munkát végzők negyvenes éveikre elhasználódnak, alkalmatlanná válnak a napszámra. Az idősebbeknél nem egyszer tapasztaltuk a rettegést attól, hogy már nem hívják őket, hiába szorgalmasak, igyekvők, becsületesek és józanok, mert már nem tudnak tíz órát megfelelő tempóval dolgozni a tűző napon. A nehéz fizikai munkában elhasználódott negyvenesek pedig végképp nem reménykedhetnek abban, hogy “hivatalos” munkahelyet találnak, még akkor sem, ha valamilyen képző tanfolyamon vesznek részt.

A legbiztosabban minden rászorulóhoz a családi ellátások jutnak el, és ezek a legkevésbé stigmatizálóak, mivel alanyi jogon járnak. Ilyen szempontból a gyermekvédelmi támogatásnak az utóbbi időkben történt “segélyesítése” (vagyonvizsgálati lehetőséghez kötése), kedvezőtlen fordulatot jelent. Ezt a támogatási formát természetben is lehet adni, és ezzel a lehetőséggel élnek is a megismert önkormányzatok: ebből fizetik ki a gyerekek elmaradt napközi díjait, levonják a kommunális adót, részletre fát vesznek, és így tovább. Ez az esetek egy részében valóban indokolható, de mindenképpen a támogatás kedvezményezettjének korlátozását jelenti, és az érintettek úgy élik meg, hogy “elvették” tőlük, vagy nem adták oda a segélyt.

A vizsgált önkormányzatok eszközei – miközben a szegények arányát a kérdezett szakemberek településükön minimum 30 és maximum 60 % közé becslik – a szociális problémák kezelésére igen korlátozottak. Az önkormányzatok ezeken a településeken súlyos forráshiánnyal küszködnek.

⁵ A miénkhez nagyon hasonló eredményekre jutott Laki László egy korábbi kutatásában. Laki László: Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel. Esély, 2001, 3.sz., 17-38.o.

⁶ Bár az utóbbi időkben több esetben mégis bizonyították, és az elkövetőket bíróság elé állították.

Arról, hogy mennyi a *szociális kiadások aránya a költségvetésen belül*, nem sikerült pontos képet kapnunk, a szakemberek becslése alapján 8-20 % körül mozoghat ez az arány, attól függően, hogy milyen intézményeket kell fenntartaniuk az önkormányzatoknak. Ami biztosan megtudható, az a rendszeres és rendkívüli illetve átmeneti szociális támogatásokra szánt összeg. Az adatokból az a következtetés biztosan levonható, hogy lényegesen nagyobb összeg jut a rendszeres (normatív) támogatásokra, mint az önkormányzatok költségvetését terhelő átmeneti illetve rendkívüli vagy méltányossági rendszeres segélyekre. A legátfogóbb, valóban minden rászorulóhoz eljutó segélyforma a *gyermekvédelmi támogatás*. Jól jellemzi a települések gyermeklakosságának helyzetét az a számsor, amely azt mutatja, hogy a településeken a gyerekek hány százaléka kapja ezt a támogatási formát: Létavértes: 64 %; Nyíradony: 86 %; Bagamér: 85 %; Kokad: 100 %. Ezt a támogatást nem is kell minden esetben külön kérniük a családoknak, mert az óvodák és az iskolák jelzik a rászorulókat, és ha egy család egyik gyereke megkapja, akkor már a következő is, szinte automatikusan.

A sorban következő legelterjedtebb támogatás az *aktív korúak rendszeres szociális támogatása* (ugyanilyen elterjedt volt korábban a jövedelempótló támogatás). Ezt is fölajánlják az önkormányzatok mindenkinek, akiről kiderül, hogy nincsen állandó munkaviszonya. Ez a segélyfajta azonban nem terjed ki minden rászorulóra, mert a hozzájutási feltételek közül vannak olyanok, amelyeket a napszámból élők nehezen tudnak teljesíteni. Ilyen a regisztrációs kötelezettség, amit kérdezettjeink közül sokan nem tudnak teljesíteni, egyrészt a dologidőben nem tudnak jelentkezni, másrészt a négy településből háromban más helységbe kell menniük a munkanélkülieknek regisztráltatni magukat. A *munkaiügyi kirendeltségek* pedig egyetlen késedelmes látogatás esetén már “együtt nem működőnek” nyilvánítják az ügyfelet, ami az aktív korúak rendszeres szociális támogatásából való kieséshez vezet.

A *munkanélküliek foglalkoztatásának megszervezése* is jelentős gondokat okoz az önkormányzatoknak. Csak igen kivételes esetben tudnak egy évben egy hónapnál több lehetőséget biztosítani a regisztrált munkanélkülieknek, pedig szinte állandóan pályáznak erre a célra. Gondot okoz az értelmes munka megszervezése is, ami fontos lenne ahhoz, hogy a *közcélú munka* célja – a munkanélküli munkaképességének fenntartása – megvalósuljon. Tapasztalataink szerint a vizsgált önkormányzatok mindegyike igyekszik minden lehetőséget megragadni a munkanélküliek foglalkoztatására. Ezt látják ugyanis a “legértelmesebb” segítségnek. Mindannyian kihasználják a közcélú munka megszervezésének lehetőségét, bár az évi egy hónap minimálbér melletti foglalkoztatás kevés segítséget jelent, és az önkormányzatoknak súlyos teher a foglalkoztatással kapcsolatos költségek (anyagköltség, munkaruha, szerszám, stb.) előteremtése. A munkanélküliek jó része elveszítette vagy meg sem szerezte a drága eszközök megfelelő használatához szükséges munkakultúrát (ők azok, akik a gazdáknak sem kellenek!). A *közhasznú munkára* is pályáznak a vizsgált önkormányzatok, de ebben az esetben – mivel csak 70 %-os támogatást kapnak – olyan munkát szeretnének végeztetni a munkavállalókkal, ami legalább annyi hasznot hajt, mint amennyibe belekerül. Emiatt ez a forma jórészt nem a legrászorultabbaknak jut. Végül a *közmunka* programokba is igyekeznek bekapcsolódni a vizsgált települések önkormányzatai, legtöbbször a megyei út- vagy közműépítő vállalattal közösen pályáznak. A *rossz munkavégző képességű személyek hosszabb ideig tartó és tömeges foglalkoztatását biztosító*

keretek egyik foglalkoztatási formában sem kínálóznak, emiatt a napszámos viszonyból is kiszorulóknak ezek nemigen jelentenek alternatívát.

Az rendkívüli/átmenti segélyezéskor szembesülnek az önkormányzatok azzal a nehéz dilemmával, hogy a szűkös erőforrásokat mire is áldozzák, a település legszegényebbjeinek megsegítésére vagy például az iskola fenntartására. A szűkös erőforrásokról való döntés kényszere pedig óhatatlanul vezet a *szelektivitáshoz*: az érdemes és érdemtelen szegények szétválasztásának gyakorlatához. A nagyvonalú segélyezést a települések (többségi) közvéleménye sem támogatja, sőt *stigmát* (“élősködés”) *kapcsol a szociális ellátásokhoz*. Ennek a közvéleménynek tagjai a segélyek elosztásáról döntő személyek is. Mint fentebb már említettük, a vizsgált helyi társadalmak középrétegének is mindennapi tapasztalata a létbiztonság hiánya, az átmeneti vagy tartós szűkösség, sőt a napszámos rétegbe való lecsúszás veszélye. Ezért a döntésre feljogosítottak – akik sajátos módon mindig magukhoz és hozzátartozóikhoz hasonlítják a segélyért folyamodókat – nem mindig tartják a kérelmezőket érdemesnek a segítségre. Gyakran hallottunk interjúink során panaszokat, hogy nem lehet azokat segíteni, akiket a viselkedésük tiszteletre méltóvá tesz (fiatalok, dolgoznak, gyerekeket nevelnek, építkeznek), miközben segélyezni kell a cseppet sem tiszteletre méltókat, akik “felelőtlenül egymás után szülik a gyerekeket, holott világos, hogy nem tudják őket eltartani”. A források elosztásakor pedig arra is figyelemmel kell lenniük az önkormányzati képviselőknek, hogy a következő ciklusban megválasszák őket, ami nem a legnehezebb helyzetű állampolgárokon múlik. A segélyezéssel foglalkozók tehát két tűz közé kerülnek: egyrészt legitimitásukat kérdőjelezi meg a helyi társadalom többségi csoportja, másrészt a segélyért folyamodók is hozzájuk jönnek nyomorukat mutatni. Volt a vizsgáltak között olyan település, ahol a segélykifizetés napjára polgárőrséget szerveztek a szociális irodára, hogy azok megfékezzék az elégedetlen tömeget⁷, volt olyan, ahol ezen a napon a családsegítő szolgálathoz küldték át a dühöngő embereket, hogy ott “nyugtassák le” őket. Beszéltünk olyan szociális bizottság vezetővel, aki lemondását fontolgatta, egyrészt mert az elődjét még a képviselőtestületbe sem választották be a legutóbbi önkormányzati választásokkor, másrészt mert már nem tudott úgy végigmenni az utcán, hogy meg ne átkozza, vagy ki ne köpjön utána egy-két elégedetlen ügyfél. Pedig ez utóbbi tisztségviselő még csak nem is a legszűkmarkúbb önkormányzathoz tartozott. Ugyanis miközben valóban igyekeztek az önkormányzatok az eseti (átmeneti) segélyt korlátok közé szorítani, a vizsgált települések közül voltak nagyvonalúbbak és szélsőségesen “takarékosak”. Csaknem minden településen élt az a hagyomány, hogy évente maximum kétszer lehet átmenti segélyt adni (szemben a szociális rendeletekkel, amelyekben rendszerint négy alkalom szerepelt), és még akiket nem utasítottak el, azoknak a 90 %-a is csak egyszer kapott legtöbbször egészen csekély összeget, 2000-3000 forintot.

A segélykérelmet szigorúan csak a váratlan helyzetekben előálló többletkiadások esetén fogadhatta el a szociális bizottság megalapozottként, és szinte kizárólag a gyermekek szükségleteit ítélték méltánylandónak. A legnagyobb önkormányzat is tartalékolta a téli hónapokra, amikor lényegesen több volt a segélykérelem, mint nyáron, a napszám idején.

⁷ A tömeges megjelenés a szociális irodákban érdekérvényesítési forma és a társas támogatásnak is sajátos formája legszegényebb családok esetében.

A napszámos viszony – mint fentebb már említettük – formálja a szociális ellátások hozzájutási feltételeit is. *Az ellátásokhoz, főleg az átmeneti segélyhez való hozzájutást (ami a téli nehéz időszakokban a szegények számára létkérdés) a döntéshozók viselkedési feltételekhez kötik.* E mögött egy másik látens funkció is munkál, a munkaerő védelme. Az „érdemes szűkölködő” ismérvei a szorgalom (a gazdák által elismerten jó munkaerő), az igyekezet (a szépen rendben tartott porta, megművelt kert, tisztán járatott gyermek), a józanság és a szűkölködés rejtegetése. Ezért adnak a döntéshozók időnként szívesen olyanoknak is, akik nem kérték a segítséget, de valamelyik szakember jelzi a szociális előadónak vagy a szociális bizottság tagjának, hogy a település egyik lakója súlyos szükségét szenved, vagy ugyanezek észreveszik saját napszámosaik esetében a rászorultságot. A segítséget nem a rászorulóknak jogának, hanem adománynak tekintik, és nehezményezik, ha a segélykérők vagy képviselőik a jogaikra hivatkoznak. Érdekes módon a beszámolók arra utalnak, hogy a cigány szűkölködők inkább hivatkoznak a jogaikra, mint a nem cigányok.

A *viselkedés-kontroll* (a többségi normák kikényszerítésének) igénye indokolja, hogy a települések szociális bizottságainak vezetői szinte kivétel nélkül messzemenően egyetértettek a szociális törvény szigorításával, az alanyi jogon járó gyermekvédelmi támogatás vagyonteszthez kötésével.

A visszaélésekről szóló mítoszok valójában csak néhány esetről szólnak, és józanul mégsem gondolhatjuk, hogy miközben minden működésnek van “maradék”, csak a szociális segítségnek kell maradéktalanul tökéletesnek lennie.

A segélyek differenciálására a döntéshozók nem látnak lehetőséget, akkor sem, ha szükségesnek tartják, mivel a forráshiányos helyzetben a meglévő forrásokért vívott harc körülményei között nem merik vállalni a helyzethez alkalmazkodó cselekvés kockázatát.

Ugyanakkor az *ellátások ismertsége* a települések szegényei között meglepően jó. Itt kell még szólnunk a *vizsgált települések gyermekvédelmi helyzetéről.* Míg a kérdezett családokban a szülői generáció vonatkozásában igen gyakran fordul elő az intézeti nevelés, a problémákhoz – és az iskolákban veszélyeztetettként számon tartott gyerekek számához – képest ma *igen csekély a védelembe vett gyerekek és még csekélyebb az intézetben elhelyezett gyerekek száma.* Ennek örülhetnénk – hiszen a gyermekvédelmi törvény szerint a védelembe vétel az utolsó előttiként, míg az intézeti elhelyezés az utolsóként igénybe vehető beavatkozási forma –, ha nem láttunk volna annyi *egyértelműen életveszélyben lévő gyermeket.* Az ilyen helyzetekre a szociális szolgálatok képviselői csak széttárják a karjukat, és biztosítanak minket arról, hogy minden lehetségest megtettek, legfőképp pedig mindenképpen ragaszkodnak a gyerekek napközbeni gondozásához (erre használják fel a gyermekvédelmi támogatást), mert legalább akkor eszik a gyerek, és veszélytelen környezetben van. De a gyerek a heti 168 órából csak 40-et tölt biztonságos helyen! És a heti 35 étkezésből csak 15-ször eszik biztosan! Ezt még akkor is a *gyermekek intézményi veszélyeztetésének kell tartanunk,* ha nem gondoljuk, hogy a felelősség egészét vagy akár nagyobb részét a helyi önkormányzatoknak vagy a szociális szolgálatoknak kellene vállalniuk.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy *a szociális ellátások jövedelempótló képessége oly csekély, hogy a napszám nélkül semmiképpen sem biztosítják a stabil munkaviszonyt*

nem rendelkező családok túlélését. A különböző, teljességgel esetleges programok nem hoznak hosszú távú eredményt. A szűk erőforrások körüli harc miatt viszont a támogatásokhoz stigma kapcsolódik, ami a legkiszolgáltatottabbak kiszolgáltatottságát, azaz kirekesztettségét növeli.

A nem alanyi jogon járó szociális ellátásokat a közösségi normák követésének kikényszerítésére használják a döntéshozók. Ezzel a helyi centrumhoz kötik a periférián tengődőket, és a gondoskodnak a jó minőségű munkaerő védelméről. *A viselkedés-kontroll mindenképpen ambivalens jelenség, mert miközben kikényszeríti a többségi normák érvényesülését a kisebbségi csoportok esetében, így van integratív funkciója, ugyanakkor a kisebbségi – cigány- és/vagy szegénységi kultúrából – adódó másságot devianciának bélyegzi, tehát éppúgy igazságtalan beillesztést jelent, mint a napszám.*

4. Az integráció helyi intézményei

Szociális szolgáltatások

Idősellátás. A vizsgált kisebb települések idősellátási szolgálatai vagy megszűntek, vagy megszűnésüket tervezik az önkormányzatok, mert nagyon sokba kerülnek. A hivatalok a jogszabályban előírt kötelező szolgáltatásokat fenntartják, így a városokban a szolgálatok megszűnésének veszélye nem fenyeget. A nappali ellátásra épülő szolgáltatások nem kihasználtak, de az idősellátásban dolgozó szakemberek inkább nem keresik meg a rászorulókat, mert tartanak attól, hogy sok lenne közöttük a “sokproblémás” ember, és nem szívesen vállalják az ilyen kliensek kezelését. Bár a klientúra összetétele ezt nem indokolja, mégis a “szegényház” képzete tapad az idősellátási szolgáltatásokhoz. Egy településen volt külön cigány idősek napközi otthona, de az ilyesféle szegregáció helyessége messzemenően megkérdőjelezhető. Egyébként a cigány időseknek nemigen jut a szolgáltatásokból, igaz, hogy elég kevesen is vannak, és forrást jelenthet a szűkolködő cigánycsaládok számára az idős ember, akinek biztos nyugdíja van, esetleg ápolási díjra is jogosultta lehet válni a gondozásával. *A cigány időseknek a szolgáltatásokból való kimaradását értelmezve a kulturális hagyományokat sem lehet figyelmen kívül hagyni, de mindenképpen szeretnék elkerülni a sztereotip szemléletet, mely szerint “a cigány időseknek úgysem kell a szolgáltatás, mert ellátja őket a család”.* Nem egy magára maradt idős cigányemberrel találkoztunk⁸, volt közöttük olyan asszony, akire a gyerekei ráhagyták az unokákat, és nem tudta azokat eltartani, volt közöttük olyan férfi, akinek egy hétre csak 5 kifli volt a menü.

Családsegítő és gyermekjóléti szolgálat. Önálló szolgálat csak a két városi státuszú településen van, a községek (Kokad és Bagamér) létavértessel tartanak fenn közös családsegítő- és gyermekjóléti szolgálatot, ami sajnálatos, mert ezeken a településeken él a legtöbb hátrányos helyzetű gyermek (Kokadon a gyermekek egy hóján 100 %-a, Bagamérban a gyermekek 85 %-a részesül gyermekvédelmi támogatásban). Mindkét községben igen magas az iskolák által veszélyeztetettként számon tartott tanulók száma, mégis 1-2 képzetlen szociális munkás próbálja többé-kevésbé ellátni a legégetőbb feladatokat.

⁸ Az idős itt nem 60 év felettit jelent, hanem nagyon sokszor még a nyugdíjkorhatár alattiakat, akiknek igen nehéz a helyzete.

A szociális szolgáltatások alkalmazottainak fele képzetlen (Létavértes, Kokad, Álmosd és Bagamér közös családsegítő- és gyermekjóléti szolgálatában mindössze a vezetőnek van levelező képzésben szerzett szociálpedagógus végzettsége), az egyetlen kivétel Nyíradony, ahol a családsegítő- és gyermekjóléti szolgálat minden szociális munkásának adekvát képesítése van.

A képzetlen szociális munkások – akik mostanában kerültek a pályára, továbbá nincs képzett és gyakorlott mentoruk sem – képtelenek megbirkózni a feladatokkal. Iránymutatóul csak a hivatalok szintén képzetlen, de legtöbbször legalább gyakorlott szociális ügyintézői maradnak, az ő hatósági eszköztáruk viszont alapvetően idegen a szociális munka gondozói hagyományától. Ezek a kollégák a helyi társadalom “fenti” rétegéből jönnek, és igen nagy a társadalmi távolság köztük és a szociális szolgáltatások lehetséges klientúrája között.

Nyilvánvaló, hogy a képzetlen és mindennemű szakmai segítséget, támogatást nélkülöző szociális munkásoktól nem lehet elvárni a forrásfejlesztést, és nem csak a kliensekkel nem tudnak együttműködni, de másokkal sem. Ezért a településeken sok kritikus véleményt hallottunk a családgondozókról. Az általunk felkeresett mélyszegény családok fele még azt sem tudta, hogy létezik családsegítő és gyermekjóléti szolgálat a településen; akik tudták, igyekeztek elkerülni őket, mert félték, hogy „elveszik” a gyerekeiket. Ugyanis egyetlen eszközük van: *“megmondják a családnak, hogy mit kell csinálni”*, és az előírások nem teljesítésének esetére szankciókat helyeznek kilátásba, amiket azután – ahogy a gyámhatósági statisztikákból látjuk – nem hajtanak végre, de így csak annyi történik, hogy a fenyegetéshez a tehetetlenség képzete társul. Ezek a szociális munkások a kliens képviselőjében ugyanúgy kérelmezőként jelennek meg az önkormányzatnál, mint maga a kliens, és semmivel sincs több érdekérvényesítő képességük, mint annak. Az önkormányzat a munkaadójuk, konfliktust nem mernek vele vállalni, ha mégis megpróbálják, esélytelenek. *Mindennapos tapasztalatuk a tehetetlenség*, mert nem tudnak hathatós segítséget – munkát és kenyeret – adni. Mivel segíteni nem tudnak, legfeljebb ismételtetik, hogy szerintük mit kellene a súlyos problémákkal küzdő családoknak csinálniuk, látogatásaikat a kliensek előbb-utóbb zaklatásnak érzik, és ha elég harcosak, tesznek is ez ellen valamit. A képzetlen szociális munkások – ha elfogadják az anyagi források fölött diszponáló, tapasztaltabb és ezért sokkal tekintélyesebb szociális előadók és szociális bizottságok iránymutatását – maguk is a fent már elemzett viselkedés-kontroll ügynökeivé válnak. Emiatt a kliensek törvényszerűen “hivatalnak”, büntető beavatkozásnak látják tevékenységüket. A viselkedési előírások teljesítésének a mi interjúalanyaink esetében egyáltalában nincsenek meg a feltételei, ezen pedig a szociális munkások eszköz híján és/vagy hozzá nem értés miatt képtelenek változtatni, és legtöbbször észre sem veszik.

A megfelelő képesítéssel rendelkező szociális munkások esetében sem sokkal jobb a helyzet. *A szociális munkás képző iskolák a hagyományos mentálhigiénés esetkezelési modelleket tanítják, amik hatástalanok a szegények közösségeiben.*

A védőnővel és orvossal szemben, akiket a szegények valódi segítőnek fogadnak el, mert akkor is segítenek a beteg gyereken, ha a nyomor nyilvánvaló, és a segítség áráként nem szabnak feltételeket, a szociális munkásokat a szegény családok nem fogadják el, mert forrásokat nem nyitnak meg, viszont elvárásokat támasztanak. Vagyis itt a szülők részéről a

passzív magatartás inkább elfogadott, mint a szociális szakmák segítői részéről, s ez a kliensekben ellenállást, félelmet, nemtetszést vált ki. A szociális munkások emiatt *maguk is veszélyeztetettek*. Sokszor nem mernek kimenni a külterületeken lakó szegényekhez egyedül. Gyakran az is akadályozza a munkájukat, hogy ehhez nem áll rendelkezésükre megfelelő közlekedési eszköz. Az önkormányzati autók sofőrökkel együtt történő igénybe vétele pedig tovább “cizellálja” a róluk, mint a “*hivatal kinyújtott kezéről*” festett képet.

A családsegítő és gyermekjóléti szolgálatoknak az önkormányzaton belül is *alacsony a presztízse*, az önkormányzatiak legtöbbször úgy vélekednek róluk, hogy csak a pénzt pocsékolják, tevékenységüknek nincs haszna. Így saját helyzetük javítása érdekében is rákényszerülnek arra, hogy a “hatóság előszobája és kinyújtott keze” legyenek.

A “*szegényház*” *képzete* a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokhoz is kapcsolódik, már csak azért is, mert klientúrájuk túlnyomó hányadát a legszegényebbek alkotják, és azokat olyan intézményektől kapják, akik valamilyen módon már kudarcot vallottak ugyanezekkel a kliensekkel.

Iskolák

Az iskola a települések egyik sajátos közösségi tere, ahol leképeződik a helyi társadalom minden problémája. Szakirodalmi tájékozottságunk alapján az iskolaigazgatókkal folytatott interjúkban kerestük azokat a jeleket, amelyek arra utaltak volna, hogy megpróbálják megvalósítani azt a „*közösségi iskolamodellt*”, mely ebben a feladatban (külföldön és nálunk is) a leghatékonyabbnak mutatkozott a hátrányos helyzetű – főleg kis- – településeken. Nyomokban e modell elemeit minden olyan iskolában megtaláltuk, ahol interjúztunk. Az iskolák valamennyi településen vállaltak a szorosán vett oktatási-nevelési tevékenységen túlmutató feladatokat, és megpróbálták hatókörüket a tanulók családjaira is kiterjeszteni. Legtöbbször ezek a többletfunkciók kulturális-művelődési tevékenységet jelentettek, de a szociális feladatok – a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatása, a hátrányos helyzetből következő szocializációs deficitek pótlása, a szociális ellátásokhoz és ösztöndíjakhoz való hozzájutás segítése – is minden iskolában megjelentek.

Az iskolák által tapasztalt problémák:

- *Egyre több hátrányos helyzetű, és közöttük egyre több roma tanuló jár a vizsgált települések iskoláiba.* Így nem elitképzésre kell felkészülni, hanem egy hátrányos helyzetű réteg felzárkóztatására. Rossz a gyerekek taneszköz-ellátottsága, komoly szocializációs deficittel érkeznek az iskolába, és egyre nehezebb szót érteni a szegénységben élő szülőkkel.
- *A leghátrányosabb helyzetű családokból jövő gyerekek esetében a kisebb településeken nem lehet biztosítani az iskolára való óvodai felkészítést.* Erre a kötelezően előírt egy év nem elegendő. Az óvodába nem, vagy csak egy évet járt, szegény családból jövő gyerekek viselkedését a családban kiszámítható módon senki nem irányítja, így igen nehéz őket integrálni. Nincs formális közösség-élményük, hiányoznak készségeik, ami már nem anyagi probléma.

- A vizsgált kistelepülések önkormányzatai kevéssé tudnak segítségére lenni a szülőknek a gyerekek *beiskolázásában*. Legtöbb helyen a gyermekvédelmi támogatásból veszik meg az iskolai felszereléseket.

Ha az iskolában kiderül, hogy a gyermek elsődleges szocializációjában hibák vannak, akkor valójában *két értékrend ütközik össze, a szülőké és az iskoláé*, és ez könnyen vezethet konfliktushoz. Ha megnézzük a napszámos életformáról fentebb leírtakat, és összehasonlítjuk mindezt az iskola által preferált életformával, világosan kiderül, hogy itt szinte áthidalhatatlan szakadékról van szó. Nézzük végig vázlatosan ezeket a különbségeket:

- Az iskola abból indul ki, hogy a gyermek társadalomba való beilleszkedésének feltétele a megfelelő alaptudások elsajátítása, ami megalapozza a szakmai képzést, illetve a munkaerőpiacra való sikeres belépést. Ezzel szemben a napszámos családok többsége egyáltalán nem bízik abban, hogy gyermekei képesek lesznek valaha is mást csinálni, mint amit ők maguk is csinálnak (azaz a napszámos munkát), ráadásul – mivel a közvetlen túlélés a legfőbb céljuk – legtöbbjük képtelen olyan időtávokban gondolkodni, mint az iskola.
- Az iskola abból indul ki, hogy a szülőknek ki kell elégíteniük gyermekeik fizikai és fejlődési szükségleteit. A napszámos szülők viszont a szűkösség viszonyai között legtöbbször erre képtelenek, sőt gyermekeik munkaerejét már nagyon korán forrásnak kell tekinteniük a túlélés érdekében (így a 10 év körüli fiúk már napszámba mennek, a lányok pedig a kisebb testvérekre vigyáznak, míg a szülők dolgoznak, ami a napszámos családok esetében a helyzethez adekvát munkára nevelés, miközben a gyermekvédelem joggal tekinti ezt a gyermekek kizsákmányolásának).
- Az iskola a könyvek kultúráját képviseli, ezzel szemben a napszámos családokban az egyetlen esetleg elérhető médium a televízió.
- A szülő elvárja, hogy az iskola tanítsa meg a gyerekeknek a tananyagot. Az iskola viszont azt várja, hogy amit ő megmutat a gyerekeknek, azt a szülővel otthon gyakorolja; vagyis a szülő tanítsa meg a gyerekeknek a tananyagot, mert az iskolában nincs idő a gyengébb képességűekkel oly sokszor gyakorolni az elsajátítandókat, hogy azt megtanulják.
- A szülő használható tudást vár az iskolától, az iskola pedig ünnepnapit vár a szülőktől.
- A szülő saját kultúrája megértését, elfogadását várja az iskolától (például, hogy megértse a gyerekek szerepét a családban). Az iskola is ezt várja a szülőktől, csak éppen a saját kultúrájára vonatkoztatva.
- Az iskola szelektál és a piaci versenyre készít fel, a szülő viszont nem akar még a gyereke esetében is a saját „kiszelektáltságával” és versenyképtelenségével szembesülni.
- Az iskola a középosztály számára legtermészetesebb civilizációs vívmányok használatát várja el a tanulóktól. A szülői ház viszont nem rendelkezik ezekkel a civilizációs vívmányokkal (és itt nemcsak az angol WC-ről, a higiénés szabályokról van szó, hanem az otthoni íróasztalról és csendről is, amely lehetővé teszi a tanulást).

Az általunk megismert iskolák közül talán a Bagaméri Általános Iskolában láttuk a legnagyobb törekvést arra, hogy a „közösségi iskolamodell” megvalósítsák, és „gazdáivá” váljanak az iskolában megjelenő szociális problémáknak. Annak ellenére, hogy ez az iskola

valóban minden tőle telhetőt megtesz a gyerekek lemorzsolódásának megakadályozásáért és továbbtanulásáért, csak az előbbi célt teljesíti sikerrel. A *középiskolából való lemorzsolódásnak több oka van* megfigyeléseink szerint:

- Mindenek előtt a nélkülöző családok képtelenek a középiskolák elvárásait teljesíteni. A debreceni tehetséggondozó iskola például alapítványi hozzájárulást kér a szülőktől, és közben nem jelzi, hogy a legszegényebektől esetleg nem kéri, és az önkormányzatoknak sem jut eszébe azt az alapítványt támogatni, amely tehetséges, de szegény gyermekeik oktatására vállalkozik. Az iskolába kéthetenként tiszta ágyneműt kell vinni, amit a szülőknek kell megvenniük és kéthetenként mosniuk. A vizsgált családokban nincs ágynemű, és a mosás is gondot okoz.
- A gyerekek a bentlakásos iskoláktól nyilvánvalóan idegenkednek, hiszen a család védő közegéből való kiszakadást jelent. A családi szocializáció esetükben nem az önállóságot támogatja (a házakban semmiféle intim tér nincs, ilyen módon az individualitás kialakulásának lehetősége minimális).
- A családok 14 éves korban már tudnák a gyermek jövedelemszerző képességét forrásként használni, jórésük ezért nem támogatja a továbbtanulást, ami “csak viszi a pénzt”. A lányok nagyon hamar élettársi viszonyba lépnek, és korán szülnek. Az asszonyoknak magasabb a státusza a helyi társadalomban, úgyhogy efelé törekszenek a gyereklányok.

Mindez alapvetően korlátozza az iskolai törekvések sikerességét, és ezeknek a problémáknak a megoldása messze meghaladja az iskola kompetenciahatárait.

Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek

Az általunk vizsgált települések közül háromban volt cigány kisebbségi önkormányzat, egyben pedig (a legkisebb-ben) szószóló, és mindegyikben voltak a cigányságnak civil szervezetei, melyek legtöbbször valamelyik nagyobb cigányszervezethez tartoztak (Phralipe, Lungodrom, Cigány Vezetők Szakmai Egyesülete, Magyar Cigányok Demokratikus Szövetsége, Hajdú-Bihar Megyei Cigányok Koordinációs Szervezete).

A cigány kisebbségi önkormányzatok munkájában tapasztalt problémák:

- *A cigány kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatokkal mellérendelt viszonyban vannak, de költségvetésüket a települési önkormányzat szabja meg, és gazdálkodásukat is az ellenőrzi, ami kiszolgáltatottá teszi őket a települési önkormányzatokkal szemben, ugyanakkor nem biztosít számukra megfelelő forrásokat ahhoz, hogy legyen a településen súlyuk.* A települési önkormányzatok bizalmatlanok a cigány kisebbségi önkormányzatokkal szemben. Gazdálkodásukban rendszeresen találnak kivetnivalót, ami nem is csoda, hiszen a vezetőknek gyakran nincs megfelelő szakértelmük a szervezetek működtetéséhez, a működés tervezéséhez, a pénzügyi bonyolításhoz, és alighanem alapvető vezetői kultúrája sincs valamennyi cigány vezetőnek.
- A települések önkormányzatai együttműködésre kötelezettek a cigány kisebbségi önkormányzatokkal, de ennek tartalmát már közösen kell kidolgozniuk. *Bár együttműködési szerződések vannak, az egymás iránti elvárások és kötelezettségek nem világosak, ami szintén konfliktusokhoz, bizalmatlansághoz vezet.* Annál is inkább, mivel a települési önkormányzatok – megfigyeléseink szerint – olyasfajta együttműködést várnak

el a cigány kisebbségi önkormányzatoktól, ami a saját céljaiknak megfelel, de esetleg a cigányokénak már cseppet sem. Elsősorban a szociális szolgálatok esetében már leírt viselkedés-kontroll végrehajtását várják el, ami – ugyanúgy, mint a szociális szolgálatok esetében – ellentmondásos, mert elősegíti az integrációt, hiszen normakövetésre sarkall, és a kisebbséget a többséghez, a perifériát a centrumhoz köti – de meg is bélyegez, mert a kisebbségi kultúra normáit és a szegénység kultúrájából adódó másságot devianciának minősíti.

- A cigány kisebbségi önkormányzatok források hiánya miatt nem tudnak programokat szervezni a települési önkormányzatok közreműködése nélkül. Ezt a problémát úgy oldják meg, hogy *igen sokat pályáznak*, legtöbbször egyszerre a cigány kisebbségi önkormányzat és valamely civil szervezet nevében, és ezekbe időnként bevonják a települési önkormányzatot is. Pályázataik nagy számban sikeresek, így *jelentős forrásokra tudnak szert tenni, de hatókörük mégsem széles, mert a helyi problémákhoz képest a pályázaton elnyert összegek csekélyek, emiatt csak egy szűk kör részesülhet belőlük*. Ez viszont természetesen megszüli a vádat, hogy csak a saját körüknek juttatnak. *A civil szervezetek működése nem nyilvános*, a kívülállók nem értesülnek róla, ami mendemondákhoz vezet, és még tovább fűti az ellenségeskedést. A pályázati források hasznosulását a pályázatok gyakran csak a szöveges beszámolókból ismerik, a teljesülést nem ellenőrzik, a pályázati feltételek utólag gyakran “módosulnak”, nem jelentenek “kemény” korlátot, ezek pedig nem kerülnek el a helyi közvélemény figyelmét. Mint már említettük, a vizsgált települések mindennapi tapasztalata a bizonytalanság és a szűkösség, ami a források körüli harcokhoz vezet. Ez rányomja a bélyegét a cigányszervezetekkel és finanszírozási forrásaikkal kapcsolatos vélekedésekre is.
- A települési önkormányzatok és a cigány kisebbségi önkormányzatok közös programjai során *az együttműködés nem konfliktusmentes, a viták általában a kontroll körül folynak*. A konfliktusokat viszont általában a szőnyeg alá söprik, a felek egymás háta mögött beszélnek csak róla, tehát a konfliktus-megoldási készségek is hiányoznak ahhoz, hogy az együttműködés gördülékenyebben folyjon. A konfliktusokban minden esetben a cigány kisebbségi önkormányzatok a kiszolgáltatottabbak, őket könnyebben lehet “levegőnek nézni”, mint amennyire ők nézhetik ugyanígy a másik felet. Tehát az egyik – a nagyobb hatalommal rendelkező – félnek nem okvetlenül érdeke a konfliktusok megfelelő kezelése. Már csak azért sem érdeke, mert ez plusz terheket jelentene számára, amit nem okvetlenül szükséges vállalnia.

A cigány kisebbségi önkormányzatok – melyek mögött rendszerint országos szervezetek állnak – tapasztalataink szerint nagyjából háromféle módon válaszolnak a fent leírt helyzetre, és legtöbbször a három pozíciót váltogatják.

1. *Az autonómia útja*. Ez esetben a cigányszervezetek helyzetüket emberjogi illetve állampolgári jogi kérdésként definiálják, azaz a konfliktusos utat választják, és a jogsérelmek esetén azonnal felsőbb fórumhoz fordulnak jogorvoslatért. Ennek az útnak a hátulütője a folyamatos harc, ráadásul egy olyan ellenféllel, amelyik minden szempontból előnyben van. Így az egyetlen mód ennek az útnak a folytatására, a

gerilla-taktika: addig bosszantani az ellenfelet, amíg az enged, és tárgyalásba bocsátkozik.

2. *Az integráció útja:* Ez esetben a cigányszervezet felveszi feladatai közé a többség érdekeinek képviselőt a kisebbség felé, azaz a fent már leírt kontroll-funkciót, annak minden ellentmondásosságával együtt. Ez az együttműködés útja, hiszen annak belátásán alapszik, hogy a nagyobb hatalommal rendelkező fél szempontjait nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a kisebbségi érdekeket legalább részben érvényesíteni akarjuk. Ennek az útnak a problémája annak a pontnak az eltalálása és át nem hágása, amikortól az együttműködés megalkuvássá, a sorstársak elárulásává válik.
3. *A "felemelés" útja:* Ez a "kis lépések előre" taktikája, a lényege minden lehetőség kihasználása a helyzet jobbítására. Legteljesebb megvalósulásában ehhez az úthoz hozzátartozik a paternalizmus, ami adott esetben a "cigányvajda" szerepében csúcsosodik ki. A vizsgált településeken minden cigányvezető igyekszik tevékenységi repertoárjába beépíteni az ehhez a szerephez nélkülözhetetlen "kellékeket", mint amilyen a képviselt csoporttal való "együttélés" (ugyanabban a településrészben, ugyanabban a szokásrendben, ugyanabban a termelési rendben, stb.); kivételezett kapcsolatok ápolása a helyi hatalmi centrummal, ami lehetővé teszi az ügyek "kijárását", a forráselosztási gyakorlat befolyásolását; személyes adakozás az ínséget szenvedőknek a legnagyobb szükség idején; sok külső kapcsolat ápolása, ami lehetővé teszi a pótlólagos források megszerzését (nem csak pénzt, hanem foglalkoztatási lehetőségeket is szereznek); az "igazságos elosztó" képzetének felépítése önmagáról.

Ennek az útnak a problémája, hogy a "kis lépések" sokszor nem vezetnek sehová. A „toldozás-foldozás” nem a kisebbség felemelkedéséhez, hanem alárendelt helyzetének rögzítéséhez vezet, miközben közreműködik az elégedetlenkedők lecsendesítésében, és ezen a ponton válhatnak a paternalista vezetők hiteltelenné, és végül kivetetté a saját közösségükből.

A megismert cigányszervezetek valamennyi utat próbálják és változtatják, ami alighanem a jelenlegi helyzetben a legjobb, amit tehetnek. Még az is jó volna, ha az egyes településeken sokféle cigányszervezet jönne létre, hiszen ha valamelyest együttműködnének, a különböző utak mindegyikének lehetnének képviselői. Az utak változtatása ugyanis előbb-utóbb az egyes szervezetek bizalmi tőkéjének apadásához vezet, ahogy a szűkös forrásoknak a saját körben való elosztása is oda vezet. A cigány szervezetek két tűz közé szorulnak: a többségi társadalom képviselői elégedetlenek velük, mert nem vállalják, vagy csak részlegesen vállalják a kontroll-szerepet, az általuk képviselték pedig áruházzal vádolják őket.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy *a vizsgált településeken a társadalmi integráció intézményei csak igen korlátozottan képesek ellátni a feladatukat, és ennek legfőbb oka az átfogó stratégia hiánya, a mozaikszerű működés.* Komplex problémákat csak integrált rendszerekkel lehet kezelni, az ágazati, személyi vagy egyéb dimenziók mentén szabdaltságot csak feszültségeket indukálnak, vagy a feladatok és felelősség ideodahárítását hozzák magukkal (mindenki a másokra mutogat, ha a felelősségről van szó). *Az integrált rendszerek működtetéséhez viszont jelenleg nincsen meg sem a nélkülözhetetlen szervezeti kultúra, sem a megfelelő szaktudás a terepen.*

A legszegényebb, leginkább kirekesztődött társadalmi csoportot egyik integrációs ügynökség sem képes elérni: a szociális szolgálatok tehetetlenek a problémák ilyen halmozódásával szemben, és eszközeik teljes mértékben elégtelenek helyzetük akár csekély mértékű befolyásolására, ami egyenesen vezet az önfelmentő ideológiákhoz, végső soron pedig az áldozatok vádlásához; az iskolák a súlyos nélkülözés áldozataivá vált gyermekeket nem képesek megfelelően tanítani, ezért száműzik őket a kisegítő iskolákba, ahol gyakran felkészületlen tanárok igyekeznek legalább megőrizni őket; és a lét alatti lét páriáit a kisebbségi önkormányzatok és a civil szervezetek is csak legfeljebb némi alamizsnával érik el.

III. Javaslatok

Javaslataink kidolgozása során a következő *axiómákból* indultunk ki:

- *Ha a kirekesztettség társadalmi folyamatok terméke, és a helyi társadalmakban megjelenő kirekesztettség a helyi társadalom sajátos integrációs/beillesztési mechanizmusainak működéséből következik, akkor azt csak e sajátos társadalmi mechanizmusok befolyásolásával lehet enyhíteni.*
- *A komplex problémákat csak integrált rendszerek képesek kezelni, a mozaikszerűen működő integrációs ügynökségek tevékenységének hatékonysága nem megfelelő, nem teszik lehetővé a szűkös lehetőségek és források hatékony felhasználását.*
- *A mélyszegény réteg egyes csoportjai számára különböző kezelési módokat kell kidolgozni, és lehetővé kell tenni a kistélepüléseken is a differenciált probléma-kezelés szolgáltatási hátterének kialakítását.*

Ezekből kiindulva a következőket gondoljuk a feltárt problémák kezelési lehetőségeiről:

1. A települések társadalmának belső viszonyait *településfejlesztési stratégia* keretében látjuk befolyásolhatónak. Egy ilyen stratégia – a regionális fejlesztési tervekhez kapcsolódóan – tartalmazna egy olyan fejezetet, mely a helyi társadalom szakszerű vizsgálata alapján fejlesztési célokat írna le, különös tekintettel a kirekesztődött csoportok integrációjára. A stratégia biztosíthatná az elérhető források és szükségletek elemzésének alapján a tervezést, a különböző integrációs ágensek kooperációját, az integrált működés feltételrendszerének kialakítását.
 - Célszerű lenne a pályázati rendszert is ehhez illeszteni, amennyiben olyan pályázatokat kellene kiírni, amelyek előfeltételezik a településfejlesztési stratégia meglétét, és lehetővé teszik a sajátos helyi prioritások érvényesülését. Ezzel kapcsolatban (bár nem az EszCsM hatáskörébe tartozik) megfontolandónak tartjuk az ún. ÖNHIKI rendszerének átalakítását, esetleg brit mintára regenerációs alap létrehozását, melyből szintén a településfejlesztési stratégiák elemeihez lehetne pénzt pályázni.
 - A stratégiához kapcsolódó “közösségi tér”: faluház, közösségi központ létrehozását elengedhetetlennek tartjuk. Ez helyet adna mindazoknak az intézményeknek,

melyeknek feladata a helyi társadalom integráltságának elősegítése (felnőttoktatás-művelődés, könyvtár, munkaügyi kirendeltség helyi (!) fogadóórája, termelést fejlesztő szolgáltatások, egészségügyi tanácsadó szolgálat, bedolgozói tevékenységet szervező iroda, falugondnoki iroda, civil szervezetek, teleház, tész-irodák, nyugdíjas klub, egyházi csoportok, stb.)

- A stratégia elkészítéséhez és működtetéséhez szakértelmet kell biztosítani, amit sokféle formában látunk elképzelhetőnek:
 - szemléletformáló programok a települések vezetőinek és szociális szakembereinek, a feladatok magasabb szintű ellátására a folyamatos készülést esetleg klubszerű formában lehetne megoldani;
 - módszertani segítség nyújtása: kézikönyvek, útmutatók, példatárak kiadása;
 - oktatási-továbbképzési lehetőségek illetve ösztönzés (lehetne vizsgálni, hogy egy program végrehajtására a pályázóknak van-e megfelelően felkészült szakembergárdájuk);
 - A stratégia végrehajtását – főleg azt a részét, amelyhez központi forrásokat vesznek igénybe a települések – ellenőrizni kell.
2. A *napszámos viszony* kirekesztő mivolta mélyen igazságtalan és egyenlőtlen természetéből következik. Ezt az egyenlőtlenséget mindenképp előtte a napszámosok kiszolgáltatottsága és a munka illegális természete hozza magával. Ennek enyhítéséhez szükség lenne egyrészt a napszámosok alternatív, esetleg komplementer foglalkoztatási lehetőségeinek biztosítására, szerveződésük lehetővé tételére illetve elősegítésére, másrészt a munkaügyi ellenőrzés megszigorítására, esetleg a közteherjegynek a gazdák számára kedvezőbb rendszerének kialakítására.
- Olyan foglalkoztatási programokra és civil érdekvédő tevékenységet végző szervezetekre lenne szükség (vagy a már létezők megerősítésére és szakmai kontrolljára), amelyek az idénymunka kiegészítőiként jobb megélhetést biztosítanak a rászoruló családoknak, és csökkentenék a napszámos lét kiszolgáltatottságát.
 - A napszámos viszonyból is kirekesztődött családok felnőtt tagjai számára a foglalkoztatási rehabilitációhoz hasonló (akár részmunkaidős) munka-lehetőségeket lenne jó kínálni munkavégző képességük helyreállítására, sajátos munkakészségek oktatására, stb. Ez esetleg kapcsolódhatna az idénymunka kiegészítőjeként létrehozott foglalkoztatási programokhoz.
3. A *helyi társas háló* erősítésére a napszámos családok esetében nincs szükség, talán az egyházak vállalhatnának kicsit többet a terhekből, de ez kívül van a minisztérium kompetenciáján. A teljes mértékben kirekesztett csoportok esetében viszont szükség lenne olyasfajta szolgáltatásokra, amelyek a hiányzó társas hálót legalább részben pótolnák: például házi gyermek-gondozó, a szülői képességeket fejlesztő, az utcán csellengő gyerekeket játékba bevonó tevékenységre, ingyen konyhára, amit civil szervezetek éppúgy működtethetnének, mint önkéntesek, vagy közcélú és közhasznú munkán lévők.
4. A *társadalmi védőháló* változtatására okvetlenül szükség lenne (új szociális törvény, aminek tudomásunk szerint már folynak az előkészületei):

- A jóléti rendszer néhány alappillérenek újragondolása során megfontolásra érdemesnek tartjuk a következő lehetőségeket:
 - az ellátások számának csökkentése, esetleg egyetlen társadalmi alapjövedelemig, ami felváltaná az összes rendszeres nem munkaviszonyhoz kötött ellátást (gyes, gyet, rendszeres szociális segély különböző formái, családi pótlék, de akár még a gyermekvédelmi támogatás is ide tartozhat a gyermekekért viselt állami felelősség kifejeződéseként, esetleg családi egységenként csökkenő formában), ezt átmeneti vagy krízissegély egészítené ki, ami valóban csak a kritikus helyzetekben nyújtana egyszeri segítséget;
 - kiegészítő transzferek biztosítását, ami a családi egységek figyelembe vételével nyújtaná a munkás családok megélhetésének 3. pillérét (a munkaviszony és saját termelés/tőkejövedelem mellett).

Egy ilyen rendszernek előnye lenne az áttekinthetőség, és a családok életszínvonalának javulása, az érzékelhetően nagyobb felelősségvállalás a gyermekek felnevelésében. Hátránya lenne a visszaélések lehetősége, de kinyilvánítottan is be kell látni (a médiában ismételtetni kell!), hogy nincs olyan rendszer, ahol ne volnának „potyautasok”. Ezek aránya nem nagy, és nincs értelme a rászorulókat megbélyegezni a pár százalékos „veszteség” miatt.

- Olyan lakáspolitikai intézkedésekre van szükség, amelyek a legrászorultabb rétegek támogatását képesek szolgálni. A szociálpolitikai kedvezménynek a teljes mértékben kirekesztődött csoportok esetében a jelenlegi formában nincs értelme.⁹ Súlyos visszaélésekre ad okot, amelyeket eddigi tudásunk szerint nem lehet megakadályozni, és végeredményben a legszegényebb családok áldozattá válásához vezetnek. Hatékonyabb (olcsóbb és így nagyobb hatókörű, azaz több családot elérő) lenne a régi csökkentett komfortfokozatú lakások mintájára ugyanazon a helyen, ahol ezek a családok ma élnek, a jórészt lakhatatlan épületek helyett sorházszerű tömböket építeni, vagy konténerlakásokat elhelyezni, amelyek karbantartásáról, környékük rendben tartásáról az önkormányzat gondoskodik.

5. Az *integráció helyi intézményeit* erősíteni kell:

- A szociális szolgáltatásokat szakértelemmel (képzéssel és szigorú képesítési előírásokkal, a képzések szakmai akkreditációs rendszerének létrehozásával), minőségbiztosítási rendszer kidolgozásával (szakfelügyelettel), folyamatos szakmai szupervízió és továbbképzés biztosításával, sajátos szolgáltatások finanszírozásával (az általunk vizsgált települések például nagy mértékben profitálnának szakszerű és kellő szakmai segítséggel, illetve kontrollal megtámogatott iskolai szociális munka szolgáltatások létrehozásából), sajátos közösségi programok támogatásával lenne jó megtámogatni.
- A cigány kisebbségi önkormányzatok finanszírozását meg kell oldani, a települési önkormányzatokhoz fűződő viszony tartalmi elemeit tisztázni kell. A kisebbségi civil

⁹ A legutóbbi hírek szerint Nyíregyháza környékén kétszázezer forintért „veszik meg” a szűkölködő cigánycsaládotól a több milliós szociálpolitikai kedvezményt a „vállalkozók”.

szervezetek munkája mellett ma leginkább a kisebbségi önkormányzatok tevékenysége hasonlít arra, amit a tanulmányban közösségi fókuszú szociális munka névvel illettünk, ezért jó lenne megfelelő oktatási és továbbképzési programokba bevonni ezek vezetőit.

- A civil szervezetek számára mindenképp először olyan tudás, felkészültség és támogatás biztosítására van szükség, amely lehetővé teszi a kirekesztett és a beillesztés igazságtalan viszonyai között élő csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítását, környezetalkotó képességük növelését, legyen szó akár a szociális jogok érvényesítési lehetőségeinek növeléséről, a társas támogató hálók erősítéséről, a problémákban érintettek közötti partneri viszony kiépülésének, a részvételhez szükséges tudások és készségek elsajátításának elősegítéséről. Elképzeléseink szerint ez változatos programokat jelent, amiben jelen van például az önkéntesek bevonásához, a kisközösségi projektek megtervezéséhez és kivitelezéséhez szükséges tudások megtanulása, a konfliktus-kezelési készségek elsajátítása, és így tovább.